

ideologische tegenstellingen en transformaties in de politieke en economische sfeer worden stiefmoederlijk behandeld, en de toegepaste leer- en evaluatiemethoden worden weinig op hun disciplinerende en exclusieve 'schaduwzijden' aangesproken. Vanuit leerinhoudelijk perspectief leren we bijvoorbeeld dat het consecutief tekenen naar prent, pleisteren voorbeeld en levend model in de loop van de negentiende eeuw verdween ten voordele van meer analytische methoden, evenwel zonder dat diep op de maatschappelijke oorzaken en gevolgen ervan wordt ingegaan. En hoewel de wedijver, die het jaarlijkse tekenen 'om prijs en plaats' onvermijdelijk met zich brengt, centraal in de titel wordt geplaatst, is in de artikelen weinig aandacht voor de pedagogische effecten ervan, of voor de sociale mobiliteit van het gros van de leerlingen. Tot op zekere hoogte is dit uiteraard het onvermijdelijke gevolg van het feit dat hier een instelling centraal staat, en niet de mensen die ermee te maken kregen, maar gezien de uitgebreide aandacht voor pioniers en geslaagde leerlingen zou een vileine geest er het reproduceren van het (desondanks) elitaire karakter in kunnen zien.

Hoe dan ook, gezien het groeiende belang van onze 'creatieve kenniseconomie' is het teken-onderricht weer zeer actueel. Elke geschiedenis van een pioniersinstelling als een tekenschool of een kunstacademie is daarom meer dan welkom, vooral als ze met de ernst van het voorliggende project wordt aangepakt. Juist gezien de huidige maatschappelijke relevantie is het echter jammer dat niet wat meer en vooral kritischer aandacht werd besteed aan de relatie van de instellingsgeschiedenis met de politiek-ideologische en economische context waarin de instelling tot wasdom kwam (en overbodig werd). We komen te weten dat leerinhoudelijke wijzigingen in de loop van de negentiende eeuw politiek werden opgelegd en dat ze onder meer tot doel hadden het onderwijs meer op de arbeidsmarkt aan te laten sluiten, maar pedagogische en onderwijssociologische inzichten rond de meritocratie die met dergelijke instellingen vorm kreeg, biedt het boek niet. Daarvoor werd de instelling uiteindelijk toch met iets te veel schroom benaderd.

Bert de Munck

F. de Haan, *Een eigen patroon. Geschiedenis van een joodse familie en haar bedrijven, ca. 1800-1964* (Amsterdam: Aksant, 2002, 462 blz., €32,-, ISBN 90 5260 062 7).

Van Gelderen is een van de families die zich in de loop van de negentiende eeuw in Twente heeft gevestigd als ondernemers. De grondlegger was Marc van Gelderen, in 1858 geboren en in 1884 van Maassluis naar Borne verhuisd, waar hij onder meer connecties met de firma Spanjaard aanknoopte en tevens de stap waagde naar een eigen ondernemerschap in de dekenstikkerij. In 1892 verlegde hij zijn activiteit naar Enschede en werd bedrijfsleider van de in 1869 gestichte *NV Stoomweverij Nijverheid*. Twintig jaar later verwierf de familie Van Gelderen de meerderheid van de aandelen in dat bedrijf en ging zich toeleggen op het fineren van stoffen. In 1902 voegde zich daar een tweede Van Gelderenbedrijf aan toe, de *NV Ramie Union*, gericht op de productie van technisch porselein. Ofschoon de onderneming eind jaren 1950 nog financieel gezond was, bleek de toen noodzakelijke aanschaf van nieuwe machines toch niet meer te financieren. Dit was de reden om uiteindelijk in 1964 met enkele andere bedrijven te fuseren en als gevolg daarvan kwam de familie buiten de onderneming te staan.

De Haan beschrijft de geschiedenis van de dubbelonderneming tot 1964 aan de hand van 'familisme' als conceptueel leidmotief. De verwevenheid van familie en bedrijf staat centraal. Op die manier ontstaat de opzet van een typische narratio, die overigens als methode zeer relevant is voor de geschiedenis van het ondernemerschap, waar het immers onder meer gaat

om persoonlijke en familiale motieven en eigenschappen. Deze aanpak zal misschien ook zijn ingegeven door het feit dat de studie is verricht in opdracht van Henk van Gelderen, kleinzoon van de oprichter. In elk geval is het boek met familisme als rode draad een afgeronde en zinvolle eenheid geworden. Deze benadering kon worden gedragen door de notulen van directie en aandeelhouders, interne familiestukken (brieven), een twintigtal interviews en het archief van de Enschedese joodse gemeente. Daarbij kon ook de familiale voorgeschiedenis te Maassluis getraceerd worden.

Het feit dat De Haan genoemde rode draad als leidend principe heeft genomen, opent voor haar de weg tot twee meer bijzondere punten. Ten eerste wil zij af van de gewoonte om ondernemerschap te behandelen als een vooral masculiene aangelegenheid. Ook de 'thuissfeer' van gezin, vrouw en kinderen telt immers mee en deze relaties krijgen in het boek ampele aandacht. Het tweede punt is het joods-zijn van de Van Gelderens. De Haan onderschrijft in dit verband overigens de stelling in de literatuur, dat er wel joodse ondernemers maar geen joodse ondernemingen zijn. Toch blijkt het, aldus de auteur, een factor van enig belang. De familie werd immers in Enschede geconfronteerd met een 'alledaags antisemitisme.' Marc van Gelderen streefde vergeefs naar assimilatie met de dominante protestantse ondernemerselite. Het lukte hem in 1929 nog niet om geaccepteerd te worden in de lokale Groote Sociëteit. Als reactie, zo signaleert De Haan, richtte Marc zich des te sterker op zijn familiebedrijf. Wel ontloopte hij veel, ook leidinggevende, activiteit in de joodse gemeente en onderhield hij joodse zakenconnecties, een netwerk zouden wij tegenwoordig zeggen. Een dieptepunt voor de familie waren de jaren van de Tweede Wereldoorlog met ontzetting uit de leiding van de onderneming, onderduik en wegvoering en verlies van enkele familieleden.

De familistische inslag van een bedrijfsgeschiedenis krijgt een extra accent als het gaat om de verbanden — of potentiële spanningen — tussen enerzijds de overwegingen van rendement, winst en bedrijfscontinuïteit en anderzijds de motieven van familiebelang. De Haan laat zien hoe dit belang meespeelde bij de uiteindelijke keuze voor fusie en de daaraan gepaard gaande uittreding van de familie uit het bedrijf. Beter leek het toen immers aan directeur Henk van Gelderen zijn familie een vermogen in plaats van een bedrijf na te laten.

Een familistische accentlegging laat zich uiteraard zeer wel verbinden met een — intensieve — behandeling van meer specifiek bedrijfseconomische onderwerpen als productenassortiment, marktkansen en marktbeleid en het beleid ten aanzien van vermogen, aandelen, bedrijfsresultaten en arbeidsverhoudingen. Diverse van deze zaken passeren inderdaad het lezersoog. De Haan laat haar lezers het wel en wee meebelevan van de onderneming in de economische ups en downs, onder meer tijdens de grote depressie der jaren 1930. De 'harde kern' van de bedrijfseconomische annex financiële analyse alsook de personeelsverhoudingen komen evenwel alleen sporadisch aan bod. In aanmerking moet worden genomen, dat de financiële boekhouding net als de jaarverslagen en de bescheiden betreffende het personeel nauwelijks bewaard zijn gebleven. De wel beschikbare cijfers treft de lezer in bijlagen aan. Toch kunnen ook in geval van dergelijke lacunes in de bronnen bepaalde bedrijfseconomische vragen wel op enigszins plausibele wijze beantwoord worden. Is het bijvoorbeeld wel of niet rationeel en optimaal geweest om er met de Ramie Union een soort dubbelbedrijf op na te houden? En hoe zwaar woog bij de fusie het familiebelang tegen de belangen van het bedrijf en het personeel? In het familisme-concept zijn eventuele spanningen tussen bedrijfseconomische en familiale overwegingen een punt van aandacht.

Het boek van De Haan laat zich positioneren zowel in de historiografie van het familistische als het joodse ondernemerschap en vormt ook door de combinatie van beide perspectieven een welkome aanvulling op de bedrijfsgeschiedenis. Het steunt op een brede basis van literatuur

en bronnen en is aantrekkelijk geschreven en van een fraaie lay-out voorzien. Het stelt zo een ook wetenschappelijk valide monument op voor de familie en onderneming Van Gelderen in de context van de Twents-Enschedese economische en sociale geschiedenis.

A. C. A. M. Bots

J. N. A. Groenendijk, *De 'heeren' van Zaltbommel. Sociëteit 'De Verdraagzaamheid' te Zaltbommel 1803-2003* (Zaltbommel: Uitgeverij Aprilis, 2003, 279 blz., €22,75, ISBN 90 5994 002 4).

J. N. A. Groenendijk publiceerde reeds diverse malen over de geschiedenis van de Bommelerwaard. De auteur is lid van de sociëteit 'De Verdraagzaamheid' in Zaltbommel en bij het 200-jarig bestaan gaf het bestuur hem opdracht een geschiedschrijving van de sociëteit te vervaardigen. De tekst heeft een grotendeels chronologische ordening, er zijn 14 bijlagen en een literatuurlijst. Een notenapparaat ontbreekt.

Vanaf 1787 bestonden er in Zaltbommel sociëteiten en Groenendijk gaat uitgebreid op deze voorgangers in. Bij de beschrijving van de beginperiode van de huidige sociëteit baseert de auteur vrijwel alles op krantenartikelen uit 1934. Het is niet duidelijk op welke bron het oprichtingsjaar 1803 is gebaseerd. Het archief van de sociëteit is vanaf 1877 gedeeltelijk bewaard gebleven. Sinds 1871 heeft de sociëteit een eigen pand in het stadscentrum, met een mooi uitzicht over de rivier. Op de begane grond is een voor iedereen toegankelijk café-restaurant en op de eerste verdieping is de sociëteitsruimte. De sociëteit is huisbaas; de horecafunctie werd altijd uitbesteed. Tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw was in het gebouw tevens de woning van de horeca-exploitant. De sociëteit had een informele, sociale functie voor de bovenste maatschap-pelijke laag van Zaltbommel. De leden waren bestuurder, fabrikant, leraar of ze hadden een vrij beroep zoals notaris. De sociëteit was in beginsel iedere avond en op zondag geopend. De leden konden er praten, drinken, kaarten, biljarten en op een leestafel waren kranten en tijdschriften beschikbaar. Aardig is het titeloverzicht over de jaren 1885 en 1906.

Al in de negentiende eeuw werd geklaagd over de lage opkomst bij vergaderingen en sociëteitsavonden. Na de Tweede Wereldoorlog namen de activiteiten verder af en beperkten zich grotendeels tot een wekelijkse avond. Daarnaast waren er soms lezingen, bezoeken aan andere sociëteiten en nieuwjaarsborrels. In de jaren zeventig werd het sociëteitsleven zo gering, dat een opheffing net kon worden voorkomen. Er kwam bovendien concurrentie van 'serviceclubs' zoals Rotary en Kiwanis. Er wordt overigens nauwelijks ingegaan op deze serviceclubs en hun verhouding tot de sociëteit.

Anno 2003 heeft de sociëteit een record aantal van 80 leden. Op de wekelijkse avond komen gemiddeld 15 bezoekers. Nog steeds kunnen alleen mannen — na ballotage — lid worden. Een overzicht van de beroepen en sociale achtergrond van de huidige leden ontbreekt evenals een systematische analyse hiervan door de jaren heen. Verder zou een vergelijking met andere sociëteiten in Nederland van belang zijn geweest. Maar dit laatste zou waarschijnlijk te breed zijn geworden binnen de opzet van een verenigingsgeschiedenis.

Aan de sociëteit en haar leden tijdens de oorlogsperiode had meer aandacht gegeven kunnen worden. Volgens de auteur waren er nauwelijks activiteiten. Toch waren er tijdens de hele oorlog vergaderingen en er wordt vermeld dat in het najaar van 1940 in de sociëteit twee avonden per week inlichtingen te krijgen waren over het lidmaatschap van de Nederlandse Unie.